

Albert GIELEN

ORCID: 0000-0003-3500-5939

Univerzita Palackého v Olomouci

De muur van meer dan beton. De narratives van Cees Nootboom in *Berlijnse notities*

Abstract

Cees Nootboom reports in *Berlijnse notities* (Berlin notes) about the events that took place in the period from the beginning of 1989 to June 1990 in West and East Berlin. Nootboom went to West Germany and did not foresee that the Wall would fall (1989) and that East Berlin would become freely accessible to him. I examine whether it is possible to analyse *Berlijnse notities* based on the model of Edward M. Bruner. Bruner presented his model in the article “The role of narrative in tourism” (2005) in which he distinguishes pre-tour, on-tour and post-tour narratives. The starting point for him are the narratives that tourists develop before, during and after their trip. The question in this article is whether this model can also be used for a literary journey like *Berlijnse notities*. Although it produces useful results, *Berlijnse notities* are too different from the narratives for which Bruner developed his model. A term which Bruner applies, dialogic narration, needs to be studied further.

Keywords: Cees Nootboom, Berlin, E.M. Bruner, narratives, tourism, travel writing.

1. Inleiding

In 2007 constateert Siegfried Huigen in zijn artikel “Reisliteratuur tussen representatie en identiteit” dat er tot op dat moment slechts incidenteel aandacht voor reisteksten in de neerlandistiek is (Huigen 2007: 1). Daarnaast stelt hij dat de benadering van reisteksten als *historia* niet relevant is, maar dat het wenselijk is om onderzoekstradities, zoals de acturnetwerktheorie en de postkoloniale theorie, te combineren (Huigen 2007: 4). Het is dan ook de vraag hoe reisteksten methodologisch geanalyseerd kunnen worden. Saskia Pieterse en Jan Konst hebben met hun artikel “Hoe ziet een vis de rivier waarin hij zwemt? Waarnemen vanuit een liminaal perspectief in de *Berlijnse notities* van Cees Nootboom” daartoe een bijdrage geleverd, omdat zij *Berlijnse notities* vanuit de buiten-

staanderspositie van het reflecterende ‘ik’ interpreteren (Konst & Pieterse 2012: 235–236). Dit is een bekende opvatting, want in *De Gids* werd al naar aanleiding van *Berlijnse notities* opgemerkt: “Nootboom spreekt niemand of doet daarvan in ieder geval zelden verslag. Voortdurend blijft hij toeschouwer, iemand die kijkt, niet iemand die luistert” (Anbeek 1994: 569). Brink stelt dat “het vooral Nootbooms geschiedenis is, dat hij haar als schrijver meer en meer overneemt en vertegenwoordigt; *l’histoire c’est moi*” (Brink 1997: 64). Reden van hun vaststelling is Nootbooms opmerking in zijn laatste verslag (30-6-1990): “Ik ben partij geworden terwijl ik een buitenstaander was en ben, ik heb nooit kunnen vergeten dat dit mijn land niet is, en toch heb ik meegeleefd” (Nootboom 2002: 207). Maar we kunnen *Berlijnse notities* ook vanuit *tourism studies* bestuderen.

In zijn lezing en zijn daarop gebaseerde artikel “Van landlopers en bedelaars. Of: wat toerismestudies en literatuurwetenschap elkaar te vertellen hebben” tracht Tom Sintobin de inzichten uit de literatuurwetenschappen te combineren met de inzichten uit toerisme studies.¹ Vragen die hij tegen deze achtergrond stelt zijn: Wat voor reizigers, wat voor toeristen, zijn de ik-vertellers in hun romans? (Sintobin 2012: 53). Hij baseert zich op de theorieën van E.M. Bruner, gepresenteerd in *Culture on Tour* (2005) en J. Urry, gepresenteerd in *The tourist gaze* (1990, 1992, 2002 en 2011). Het aantrekkelijke van benaderingen die afkomstig zijn van *toerismestudies* is dat ze zich bewust zijn van de hoedanigheid van degene die de tekst produceert. Antropologen en toeristen zijn op zoek naar culturele uitingen en rituelen in de samenleving, maar zijn buitenstaander en maken inbreuk op de levens van degenen die ze bezoeken. Vragen die vanuit deze optiek gesteld kunnen worden zijn bijvoorbeeld: wat zijn de relaties tussen spel, ritueel en pelgrimage, wat is de dynamiek en de impact van het interculturele contact tussen toeristen en de lokale bevolking, hoe zijn de culturele tradities veranderd of vernieuwd om aan de verwachtingen van toeristen te voldoen? Dergelijke kwesties behandelt Amanda Stronza in “Anthropology of Tourism: Forging New Ground for Eco-tourism and Other Alternatives” (262). Zo specialiseert Jillian M. Rickly-Boyd zich vanuit die discipline *the tourist narrative* (2010), Ning Wang doet dat met *the tourist experience* (1999) en Noel B. Salazar met de verbeelding in *Tourism Imaginaries. Anthropological Approaches* (2016). Bruner heeft met “The Role of Narrative in Tourism” een model ontwikkeld dat nog het meest in de buurt komt van literatuuronderzoek, maar het meest aantrekkelijke is dat hij uitgaat van een verhaal. In zijn geval is dat een verhaal dat tot stand komt door toeristengedrag en de cyclus daarvan in de analyse betreft. Kern van zijn opvatting aangaande het narratief is afgeleid van de etnografie, zoals geformuleerd door Bruner in *The Anthropology of Experience* (1986), want etnografie wordt gestuurd door een impliciete narratieve structuur: “by a story we tell about the peoples we study” (Bruner 2005: 139). Hij haalt het voorbeeld aan van de *Native Americans*:

¹ Lezing uitgesproken tijdens “Praagse Perspectieven” op 22 maart 2012.

In the 1930s and 1940s the dominant story constructed about Native American culture change saw the present as disorganization, the past as glorious, and the future as assimilation. Now, however, we have a new narrative: the present is viewed as a resistance movement, the past as exploitation, and the future as ethnic resurgence (Bruner 2005: 139).

Deze omslag kwam binnen enkele decennia tot stand. De literaire reiziger ontwikkelt eveneens een narratief en om dat te kunnen analyseren lijkt het model van Bruner bruikbaar, omdat hij onderscheid maakt tussen de verschillende fases van de toeristische cyclus. Daarbij gaat het hem om de relatie tussen het narratief en de reiservaring. Een narratief is niet alleen een verhaal dat door de een aan de ander verteld wordt of dat we in fictieve teksten gepresenteerd krijgen, maar ook het grotere en soms impliciete overheersende narratief dat we vóór de te ondernemen reis over het reisdoel, bezienswaardigheden en de bevolking denken te kennen.

Bruner gebruikt in die cyclus *pre-tour narratives*, *on-tour narratives* en *post-tour narratives*. Narratives duidt hij hier aan als “scripts that shape the journey” (Bruner 2005: 1). Het is de vraag of de narratieven van Bruner in literatuurwetenschappelijk onderzoek toe te passen zijn. Kan zijn model bestaande uit de drie narratieven een bijdrage leveren aan het onderzoek naar reisteksten? Om dit te toetsen wordt de relatie tussen Nootabooms narratief en zijn ervaringen onderzocht aan de hand van vragen als: zijn de *on-tour narratives* ten opzichte van de *pre-tour narratives* gewijzigd door zijn ervaringen in Berlijn en hoe zijn de ervaringen tijdens zijn verblijf selectief gecondenseerd in het narratief na zijn verblijf in Berlijn?

In *Berlijnse notities* (1990) doet Cees Nootboom (1933) verslag van zijn verblijf in West- en Oost-Berlijn dat duurde van begin 1989 tot juni 1990 en het gevolg was van een uitnodiging van de *Deutscher Akademischer Austauschdienst* (DAAD). De bedoeling was dat Nootboom tijdelijk in West-Berlijn zou gaan wonen, periodiek in gezelschap van fotografe Simone Sassen (1952). Tijdens zijn verblijf valt de Berlijnse Muur en wordt Oost-Berlijn vrij toegankelijk. Deze politieke gebeurtenissen had hij niet voorzien, maar maken hem wel tot ooggetuige van de Wende. De ervaringen die Nootboom tijdens deze historische gebeurtenissen opdoet worden weergegeven in *Berlijnse notities*, een verzameling van de verslagen van die reis en het verblijf in West-Berlijn worden tussen 18 maart 1989 en 30 juni 1990 gepubliceerd in *Elsevier* en *de Volkskrant*. De reportages zijn tweemaal in boekvorm uitgebracht, de eerste keer als *Berlijnse notities* (1990) bij De Arbeiderspers en beleefde daar zeven drukken. De tweede keer in de verzameling *Berlijn 1989–2009* (2009) verschenen bij De Bezige Bij, waar het vier keer werd herdrukt.²

² Informatie op basis van de Koninklijke Bibliotheek, laatst geraadpleegd op 26 augustus 2019 <<http://opc4.kb.nl/DB=1/SET=1/TTL=1/SHW?FRST=3>>.

1.1. *Pre-tour narrative*

De drie narratieven komen in verschillende fases van de reiscyclus tot stand en zijn sterk met elkaar verbonden, omdat ze elkaar beïnvloeden. Groot belang hecht Bruner aan het *pre-tour narrative* en noemt het daarom ook wel het *master narrative*. In het onderstaande gebruik ik enkel het *pre-tour narrative*. Het *pre-tour narrative* bepaalt de reis en is dan ook een kader dat werkt als een filter. In de fase die aan de reis vooraf gaat draait het om de verwachtingen die de reiziger van de reis heeft en vooral om de vraag hoe die verwachtingen omtrent het reisdoel de reis bepalen en hoe ze doorwerken in het *post-tour narrative* (Bruner 2005: 1). De *pre-tour narratives* komen tot stand door de verhalen van vrienden of familieleden van de aanstaande reizigers die dezelfde reis gemaakt hebben, door reisbureaus, reisboekenschrijvers, reisgidsen en het internet, zoals www.tripadvisor.nl. Al is het nog zo minimaal, alle toeristen vertrekken naar hun bestemming met een idee van wat ze daar te wachten staat:

There are no naive tourists who go to a place without any conception whatsoever about what will be found there, thus pre-tour narratives are already in the tourist consciousness before the journey begins (Bruner 2005: 5).

Daarmee acht Bruner het onmogelijk dat toeristen geheel onbevangen en met open blik op reis gaan. De *pre-tour narratives* zitten al voordat de reis begint in het bewustzijn van de reizigers.

Bruner wijst er nadrukkelijk op dat het *pre-tour narrative* niet zozeer verhalen met een betekenis zijn, maar vooral van macht. In die vorm hebben ze nog altijd grote invloed, omdat ze betekenis geven, de actie en het gedrag van toeristen bepalen, maar ook bepalen welke aspecten van bijvoorbeeld de Balinese cultuur aan de bezoekers getoond worden, welke infrastructuur voor de bezoekers wordt aangelegd. De macht van de *pre-tour narrative* bestaat uit de verwachtingen die tijdens de reis ingelost moeten worden (Bruner 2005: 3). Nieuwe toeristische attracties moeten binnen dit narratief vallen, anders is de kans op succes klein, omdat het dan niet als authentiek ervaren wordt. Het *pre-tour narrative* van Bali is dat van een paradijs in de Indische oceaan met zilverwitte stranden, een eiland met mooie vrouwen, van mysterieuze dansen, een eiland waar de mensen in harmonie met de natuur leven. Deze beschrijving wordt bevestigd door reisbrochures, reisgidsen, reisverhalen, films, romans, internet, *et cetera*. De reis is volgens Bruner zelfs pas geslaagd als de bezoeker het *pre-tour narrative* bevestigd ziet. Het is volgens Bruner van minder belang als dat wat tijdens de reis – het *on-tour narrative* – iets met de realiteit of het authentieke te maken heeft. Alarmerend wordt het als de lokale bevolking het *pre-tour narrative* over hen gaat accepteren. Het grote gevaar schuilt erin dat het *pre-tour narrative* op een subtiele dan wel op een onbewuste manier op de opvattingen van de lokale

bevolking gaat doorwerken. Tegen deze negatieve westerse stereotypen kan de lokale bevolking zich verzetten, omdat ze monolithisch noch onomstreden zijn. Pre-tour narratives staan in het toeristische discours vaak los van de samenleving en de geschiedenis: “The pre-tour narratives have limitations because they offer such a schematic outline that it can never become an actual blueprint that explains everything happening on tour” (Bruner 2005: 8).

1.2. *On-tour narrative*

Tijdens de reis doet de reiziger een reeks nieuwe narratieven op. De nieuwe narratieven zijn afkomstig van lokale gidsen, informatieborden ter plekke, wat de medereizigers elkaar vertellen en wat de reiziger zelf beleeft en ervaart. Bruner vermeldt dat veel stadsgidsen vaak onsamenhangende fragmenten van informatie verstrekken of willekeurige verhalen vertellen over de lokale mensen of de plek. Tegenwoordig moeten we in dit verband ook aan de sociale media denken, het zogenaamde *online-telling* (Bruner 2005: 7). De *pre-tour narratives* worden *on-tour* gewijzigd en aangepast en vormen de basis voor de verhalen die na de reis verteld gaan worden (Bruner 2005: 6). Bruner refereert aan Daniel Kahneman door te zeggen dat de reis voor de reiziger bestaat uit een reeks sensaties die in de herinnering voortleven als een narratief en dat is een selectie van de werkelijkheid.³ In verband hiermee maakt Bruner een paar kanttekeningen. De eerste is dat de originele ervaring rijker en complexer is dan welk narratief dan ook en dat er een onderscheid is tussen het narratief dat reizigers elkaar vertellen en het narratief dat ze anderen vertellen. De tweede is dat als iedereen de wereld anders waarneemt dan komen ook in elk bewustzijn andere ervaringen terecht, omdat het gefilterd wordt door begrip, persoonlijkheid, basiskennis en zo meer (Bruner 2005: 8). Het *pre-tour narrative* wordt in deze fase dan ook geïndividualiseerd op basis van hun motivaties, perspectieven en begrip. Tot slot nog een enkele aandachtspunten met betrekking tot de *on-tour narratives* die hier van belang zijn. De eerste is de opmerking die Bruner plaatst over de wens dat toeristen niet alles willen vertellen van wat ze tijdens de reis meemaken of opmerken, omdat gevoelens van schaamte, angst, woede, verlegenheid of verlangens niet altijd graag met anderen gedeeld worden. De tweede opmerking betreft het gegeven dat reizigers *on tour* niet altijd in het moment leven: “but they may be directing their actions toward accumulating material for future stories that will be told later” (Bruner 2005: 12). Dit is een aandachtspunt dat in de analyse van *Berlijnse notities* van belang kan zijn. De derde opmerking gaat over de meest adequate context waarin het *on-tour narrative* verteld kan worden. Daarover zegt Bruner dat het meest

³ Bruner baseert zich op de lezing “Living and Thinking About It: Experience, Memory and Well-Being” uitgesproken op 19 april 2005 op de Universiteit van Illinois.

geschikte moment tijdens de reis is en dan ook nog verteld aan reizigers die op reis ontmoet worden. Zij zijn immers geïnteresseerd in de reiservaringen en – verhalen en wellicht in hogere mate geïnteresseerd dan de thuisgebleven familie, vriendengroep of collega’s. De vierde opmerking behandelt de variant van het *on-tour narrative* dat mede bepaald wordt door het soort reisgezelschap of dat als individuele reiziger tot stand komt. Het is voorstelbaar dat door een groepsreis een ander narratief tot stand komt dan door een individuele reis. Tot slot nog een opmerking over wat Bruner de *questioning gaze* noemt (Bruner 2005: 12) en daarbij gaat het om hun vraag of wat ze zien authentiek en geloofwaardig is. De *pre-tour* en *on-tour narratives* zijn van belang omdat: “These on-tour stories modify and enhance the pre-tour narratives, and form the basis of the stories that will be told after the end of the trip” (Bruner 2005: 6).

1.3. *Post-tour narrative*

In deze fase neemt de intensiteit van de ervaringen af en worden zelfs verdrongen door het geheugen. Zaken als souvenirs en foto’s krijgen meer betekenis, maar ook de narratieven ondergaan een verandering: “After the trip narratives of travel are put in order, consolidated, condensed, and made more coherent” (Bruner 2005:17). Het *pre-tour narrative* wordt in deze fase nog persoonlijker, doordat de reiziger het subject in een dramatische actie wordt. Het drama neemt de plaats in van de beschrijvingen. Het geheugen is een actief proces waardoor het parafaseren niet alleen een herhaling is, maar in zichzelf een constructie vormt. Het kan zelfs voorkomen dat gebeurtenissen of incidenten die geen deel uitmaakten van het *on-tour narrative*, wel een rol gaan spelen in het *post-tour narrative*. Het *on-tour narrative* heeft dus niet een vaste inhoud, maar het kan gewijzigd en uitgebreid worden met gebeurtenissen die eerder weggelaten werden. Het *post-tour narrative* is niet zozeer een herhaling van het *on-tour narrative* is, maar is een constructie. Deze constatering komt overeen met wat Rickly-Boyd opmerkt over *touristic autobiographical narratives* die grotendeels constructivistisch zijn (Bruner 2005: 260): “Although we organize our lives in the form of narrative, it is a construction” (Bruner 2005: 262). Die constructie bestaat uit het relateren en incorporeren van een toeristisch fenomeen in de historische ervaring van de reiziger: “As tourism experiences are incorporated into one’s autobiographical narrative, the tourism space takes on new meanings and through this incorporation it becomes place” (Bruner 2005: 259).

Bruner merkt nog op dat het samenstellen van fotoalbums, diavoorstellingen, blogs, gesprekken en dergelijke de coherentie van *post-tour narratives* verstevigen, omdat er een lineaire structuur met een begin, een midden en een eind aan het post-tour verhaal gegeven wordt. Dit *narrative* mag wel een herschikking van de originele reis zijn, omdat het *post-tour narrative* aangepast kan worden

aan het moment waarop het verteld wordt. Bij een infomeel etentje wordt iets anders verteld dan tijdens een lezing: “Events from the trip may be juxtaposed in time so as to make for a better telling for that particular occasion. Telling about a trip reinterprets the original experience and the on-tour narratives told about it” (Bruner 2005: 18). Dit gebeurt deels uit noodzaak, want toehoorders *on-tour*, hebben vaak meer belangstelling en meer kennis van de reis dan de toehoorders thuis: “On-tour narratives are told onsite to fellow travelers whereas post-tour narratives are told to an audience that probably has no first hand knowledge of the original” (Bruner 2005: 18). Het is de vraag wat de analyse van *Berlijnse notities* op gaat leveren, omdat Bruner bij *post-tour narratives* niet op de eerste plaats aan literaire teksten denkt.

1.4. *Dialogic narration*

De bovenstaande *pre-*, *on-* en *post-tour narratives* kunnen ontstaan zijn in verschillende periodes, door verschillende reizen en door verschillende mensen. De verschillende narratieven gaan een dialoog met elkaar aan. Het lijkt op een vorm van intertekstualiteit wat het niet is en daarom prefereert Bruner in de zin van Mikhail Bakhtin de term *dialogic narration*:

I prefer dialogic narration because it examines a process occurring outside of the text, that one story is told in reference to another, or possibly in opposition to another, but in any case the story being told at any given time takes account not just of previous stories about a particular trip, but of previous narratives about all trips (Bruner 2005: 18).

Het *pre-tour narratives* van Bali, Kenia en Tahiti zijn ook dialogisch en vertonen dan ook veel overeenkomsten, omdat ze ons vertellen dat het exotische en tijdloze bestemmingen zijn en dat de reiziger niet te lang moet aarzelen om dit nog te kunnen zien, omdat het op punt van verdwijnen staat. De reiziger kan nu nog steeds zien hoe de cultuur en de mensen er duizend jaar geleden uitzagen. De stijlfiguur van ‘de verdwijnende primitieven’ is al tachtig jaar inherent aan het Balinese narratief.

2. Berlijn

Als auteur van literaire reisverhalen toog Cees Nooteboom goed belezen naar West-Berlijn. Daarmee voldoet hij aan het type reiziger dat Bruner als volgt omschrijft: “Some independent travelers I have known research the destination in great depth before the trip and plot their own itineraries.”⁴ In addition to the

⁴ In toerisme studies is het begrip *itinerary* van belang, waaronder Wang het volgende verstaat: “a system of links between the temporal and spatial arrangements of tourist activities on the

cultural brokers found in the formal tourism sector” (Bruner 2005: 6). De grondige voorbereiding blijkt uit de historische schets die Nootboom presenteert over het einde van het Duitse keizerrijk tot aan de grote staking van 3 maart 1919 (Nootboom 2002: 15–17).

2.1. *Pre-tour*

Het *pre-tour narrative* van Nootboom ontstaat als hij in Boedapest in 1956 ziet hoe Russische troepen de Hongaarse opstand neerslaan. De Russische troepen hadden bij Nootboom “de geur van oorlog teruggebracht” (Nootboom 2002: 7). De reis naar Boedapest in 1956 zorgt ervoor dat Nootboom in 1963 naar Oost-Berlijn reist met een gevoel van angst: “Dit was het verboden rijk, het werd beschermd door wachters, honden, torens, prikkeldraad, versperringen. Koud was het, winter. Er lag sneeuw, en in die sneeuw waren de zoekende, hijgende honden die je vanuit de auto kon zien, luguber” (Nootboom 2002: 7).⁵ Dit citaat mogen we opvatten als een *pre-tour narrative*. Dit vindt zijn bevestiging in 1989; de wachters, de honden en de versperringen zijn er nog steeds, alleen is het nu lente, maar “het wil niet normaal worden” (Nootboom 2002: 7). De angst is verdwenen, maar daar staat tegenover dat de levendige herinnering gebleven is: “de koude oorlog en de herinnering van ooit zit tot in mijn botten” (Nootboom 2002: 7). Hoewel Nootboom naar West-Berlijn reist overheerst bij hem het *pre-tour narrative* van de Koude Oorlog.

2.2. *On-tour*

Tijdens zijn verblijf krijgt Nootboom te maken met onvoorziene gebeurtenissen en dat zijn op de eerste plaats de val van de Muur en alle gebeurtenissen die daarop volgen. Zijn *pre-tour narrative* is aan het wankelen, omdat hij er geen rekening mee gehouden heeft dat er iets kon veranderen. Daarnaast komt het *on-tour narrative* op diverse manieren tot stand. Een bron is de directe omgeving van Nootboom: “Vrienden fungeren als geheime inlichtingendienst” (Nootboom 2002: 9), waarbij opvalt dat hij in dit verband refereert aan de Stasi.⁶ Daarnaast zijn het “stafkaarten, verkenningen” (Nootboom 2002: 9) die hem de

tourist journey” (Wang 2006: 67). Vanuit de toeristenindustrie bezien gaat het om een verkoopbaar product dat verschillende componenten omvat die noodzakelijk voor het toerisme zijn, zoals accommodatie, transport, restaurants, attracties, vermaak en toeristische trekpleisters. Kortom: handelswaar. Wang stelt de vraag waarom in het toerisme *itineraries* handelswaar geworden zijn.

⁵ In *Berlijn 1989–2009* zijn de artikelen van die reis in 1963 als “Proloog: Grensoverschrijding” opgenomen.

⁶ Stasi is een afkorting voor het Ministerium für Staatssicherheit, de geheime dienst van de DDR.

weg doen vinden naar de bibliotheek, warenhuis, museum, park, dat samen te vatten is als alledaagse bestemmingen. De boventoon voeren kunst en cultuur, zoals het bezoek aan het “Gesprächskonzert” van Mauricio Kagel (1931–2008) waarbij *Quodlibet* (1986–1988) ten gehore wordt gebracht. Verder bezoekt hij er drie fototentoonstellingen, zoals “Revolution und Fotografie”, “Berlin 1918/19”.

Bruner merkt met betrekking tot het on-tour narrative het volgende op: “One of the best possible contexts for telling travel stories is while traveling” (Bruner 2005: 13). Dit blijkt voor Nootboom anders te werken. Als vrienden vragen hoe het is om in West-Berlijn te zijn, weet hij er nog geen woorden voor te vinden (Nootboom 2002: 25). Maar vanuit de constatering dat ergens anders wonen iets anders is dan reizen, valt hem op dat het in West-Berlijn soms benauwend is: “Soms is het claustrofobisch. Dat idee had ik nooit toen ik hier gewoon op bezoek kwam. De Muur, de grens, je weet dat je er overheen kunt, er uit. Dat kan het dus niet zijn. Maar toch” (Nootboom 2002: 26). De Muur is dan ook een onvermijdelijke bestemming, zoals blijkt als hij het dorp Lübars bezoekt en van daar uit de Muur ziet liggen (Bruner 2005: 26). Dat de Muur zo’n indruk op hem maakt vindt zijn grond in de informatie van het *pre-tour narrative*. Dit historische fenomeen tracht Nootboom tijdens zijn reis een menselijke proportie te geven door de wens uit te spreken met de torenwachter te willen spreken: “Eigenlijk wilde ik nu wel graag in die toren even met hem praten, maar daar was geen kans op” (Nootboom 2002: 27). De Muur is aanleiding tot speculaties over het verdwijnen van de Muur (Nootboom 2002: 30) en welke consequenties dat kan hebben (Nootboom 2002: 31, 32). De eerste signalen lijken het *pre-tour narrative* te doorbreken als op Nootboom op tv ziet dat op plekken in Hongarije wordt doorgeknipt (Nootboom 2002: 30). De gedachten over de Muur en de wereld erachter (“de overkant”) – vanuit de westzijde bezien – worden verdiept door een bezoek aan Oost-Berlijn (Nootboom 2002: 32). Dit vormt de kern van het *on-tour narrative* en dat is zo beladen door het *pre-tour narrative*. In het begin van de reis tracht hij het zo neutraal en onbevangen mogelijk te ondergaan, blijkt uit beschrijvingen. Hij tracht ook de Muur te zien als rivier: “Ontstaan, niet gemaakt” (Nootboom 2002: 32). Als hij dan daadwerkelijk in Oost-Berlijn is, schrijft hij: “Je bent er. Daar. Daar is ook gewoon de wereld. [...] Ik wandel naar Unter der Linden. Niets bijzonders. Mensen, winkels, voetstappen” (Nootboom 2002: 34). De reden om naar Oost-Berlijn te gaan is om een toneelstuk van Thomas Bernhard (1931–1989), *Der Theatermacher* (1984), te zien. De reis sluit Nootboom af met de opmerking “de afstand van niets die zo’n afstand is” (Nootboom 2002: 37), waarin verbazing doorklinkt over dat er zo dichtbij een plek bestaat die zo afwijkend van de plek is waar hij doorgaans verblijft.

Voor bezoeken in West-Duitsland moet hij door de DDR reizen en dat geeft aanleiding tot overpeinzingen over glasnost en perestrojka en de positie van de Muur als er meer democratie zou komen (Nootboom 2002: 45). Belangrijke

bronnen voor de duiding van het dagelijkse nieuws vormt de krant *Der Tagesspiegel* en *Frankfurter Allgemeine*, maar ook literaire teksten zijn een belangrijke inspiratiebron, zoals *Harzreise* (gemaakt in 1777, maar in 1789 gepubliceerd) van J.W. Goethe (1749–1832). De Harz doet Nootboom aan als hij op weg is naar Nederland. In een poging een deel van Goethes reis over te doen aan de hand van de tekst, stuit hij op een obstakel. Goethe beklom de Brocken en dat is voor Nootboom onmogelijk omdat de hoogste berg van Noord-Duitsland in de DDR ligt: *Sperrgebiet* (Nootboom 2002: 66). Door te refereren aan *Harzreise* blijkt Nootboom een goed voorbereide reiziger te zijn, zoals Bruner dat over de *pre-tour narrative* heeft opgemerkt, maar nu blijkt het *on-tour narrative* anders omdat het gebied waarover Goethe dichtte niet toegankelijk is. Nootboom is zich bewust van de rijke cultuur dat dit verdeelde land eveneens herbergt.

Nadat hij de zomer in Spanje doorgebracht heeft, keert Nootboom terug naar West-Berlijn. In West-Berlijn is alles nog bij het oude, maar in Oost-Berlijn, “aan die andere, de kant waar je je voortdurend bewust van bent” (Nootboom 2002: 67) is van alles aan de hand. Het veertigjarige jubileum van de DDR wordt opgeluisterd met de komst van de secretaris-generaal van de Communistische Partij van de Sovjet-Unie, Michail Gorbatsjov (1931) naar Oost-Berlijn en dat vormt de aanleiding tot een uitgebreid *on-tour narrative* over de val van de Muur (Nootboom 2002: 74–88). In dat narratief vallen een aantal zaken op. Het artikel waar de gebeurtenissen over gaan is gepubliceerd op 18 oktober 1989. Gorbatsjov ontmoette Staatsraadvoorzitter Erich Honnecker (1912–1994) op 7 oktober 1989 en dat bevestigde wat *pre-tour* ondenkbaar was en wat dan ook geen deel leek uit te gaan maken van Nootbooms reis; er was onrust, maar de Wende leek onmogelijk, in elk geval in de vorm zoals die zich heeft voltrokken. Als hij van een lezingenreis in West-Berlijn terugkeert (donderdag 9 november 1989) wordt hij van het station afgehaald door de fotografe Simone Sassen en een vriend (Armando). Ze nemen een taxi en dan horen ze wat er aan de hand is: de Muur is open, iedereen is op weg naar de Brandenburger Tor. Zij willen er ook heen, maar door het drukke verkeer lukt dat niet. Al wat er in Berlijn gebeurt, zien ze vanuit de auto. Ze komen niet buiten en spreken niemand (Nootboom 2002: 76–77). Ook de volgende dag houdt Nootboom afstand, hij bekijkt de gebeurtenissen vanuit Café Adler. Als hij tot de conclusie komt dat hij van zijn observaties niets wijzer wordt, besluit hij naar de “overkant” te gaan (Nootboom 2002: 78). In Oost-Berlijn gaat hij rechtstreeks naar *Volk und Welt*, de uitgeverij van twee van zijn boeken, waar hij een van de lectoren ontmoet. Ze spreken over de *Wiedervereinigung* en de gevolgen ervan. Voor het uitgeverysvak kan dat vergaande gevolgen hebben, wat betreft de rechten en de verkoopcijfers, maar de conclusie luidt: “het hele land is één grote vraag zonder antwoord, en elk mogelijk, nu nog ondenkbaar antwoord, economisch of politiek, raakt aan de persoonlijke levens van miljoenen mensen” (Nootboom 2002: 78). Deze opmerking contrasteert

met de volgende opmerking maar past wel in de houding die Nootboom in het *on-tour narrative* inneemt: “Kan ik iets zien aan de mensen? Nee, ik kan niets zien aan de mensen. Ze lopen en winkelen alsof niet de ene helft van hun stad op dat ogenblik naar de andere stroomt” (Nootboom 2002: 82–83). Deze positie als buitenstaander noemen Konst en Pieterse het liminaal perspectief. Het alledaagse leven lijkt gewoon door te gaan, maar ook bekijkt hij het met de herinnering van toen in gedachten en wat deel uitmaakt van het *pre-tour narrative*, maar nu is hij hoopvoller, omdat hij toen “het zwarte spiegelbeeld” van nu noemt:

Drieëndertig jaar geleden stond ik in Boedapest tussen een menigte, een die zich door ons verraden en verlaten voelde. Ook dat was geschiedenis, het zwarte spiegelbeeld van de dag die ik nu meemaak. Ik zag hoe het Russische leger de stad omsingelde en schreef mijn eerste stuk voor een krant, dat eindigde met de woorden: “Russen, gaat naar huis” (Nootboom 2002: 87).

Het gebeuren volgt Nootboom via de kranten *Bild* (westen), een krant die is blijven bestaan en wat van *Neue Zeit* niet gezegd kan worden. Veel aandrang om naar Oost-Berlijn te gaan heeft hij niet, zodat hij, als hij ziet dat hij te laat komt voor een vergadering, in West-Berlijn blijft: “Ik blijf aan deze kant en ga naar de Martin Gropiusbau om een tentoonstelling te zien” (Nootboom 2002: 89). De tentoonstelling gaat over joodse sportverenigingen in de jaren dertig van de vorige eeuw. In hetzelfde gebouw is ook een tentoonstelling over het NU en dat is daarmee onderdeel van het *on-tour narratief*, bevestigd met een bezoek aan de Polenmarkt. Hij ziet dit als postmodern, maar ook als een metageschiedenis (Nootboom 2002: 94). Op een vrijdag in december 1989 gaat Nootboom met de auto dieper Oost-Berlijn in; hij komt zijn auto niet uit: “Hier wonen ze dus, denk ik zonder veel te denken, maar het is zo, hier wonen ze, de mensen van de demonstraties, de mensen die ’s avonds dezelfde televisie zien als ik, ze wonen in stapelplaatsen zonder sier, aan wijde alleeën waardoor ze klein worden als ze oversteken” (Nootboom 2002: 96–97). Deze opmerkingen zijn een voortzetting van het *pre-tour narrative*. Alleen voor een bezoek aan de dierentuin stapt hij uit zijn auto.

Na een kort verblijf in Regensburg wil Nootboom naar Weimar in Oost-Duitsland. Hij heeft papieren die hem toestaan om vrijelijk de grenzen over te gaan, maar bij de grens in de buurt van Coburg wordt hij door grenswachten uitvoerig gecontroleerd omdat de combinatie van Nederlands paspoort en inwonerschap van Berlijn argwaan wekt. Hieraan wordt de opmerking toegevoegd: “Even lijkt het of oude tijden weer zijn teruggekeerd, maar dan mag ik er door” (Nootboom 2002: 127). Eenmaal de grens over volgt een werkelijk *on-tour narratief* omdat hij nu voor het eerst niet over de *Autobahn*, maar door het land zelf naar Rügen rijdt: “en het is of er een waas van droefheid over de auto valt, bijna of er een andere ruit is ingezet waardoor de wereld valser, vervallener wordt” (Nootboom 2002: 127). Deze waarneming bevestigt het *pre-tour narrative*. Maar als Noot-

boom in het Baltic Hotel op Rügen verblijft, hoort hij via de radio dat luisteraars vragen stellen over de gevolgen van een op handen zijnde *Wiedervereinigung* (Nootboom 2002: 132). Welke consequenties heeft de samenvoeging van DDR (1949–1990) en BRD (1949–1990) bijvoorbeeld voor de abortuswetgeving?

De metafoer van de rijdende, niet meer te stoppen trein is de laatste weken vaak gebruikt, maar het zijn eigenlijk twee treinen: er is ook nog die langzame die van het Oosten naar het Westen rijdt. De grote liefde van de negende november is al verdwenen, die van het Oosten zeggen dat die van het Westen hun land voor afbraakprijzen willen opkopen, die van het Westen zeggen dat het Oosten een bodemloos gat is waarin hun harde merken zullen verdwijnen, waar ze toch zo hard voor gewerkt hebben (Nootboom 2002: 132).

De gevolgen van het vallen van de Muur maakten geen deel uit van het *pre-tour narrative*, maar vormen nu wel het *on-tour narrative*. Andere bronnen die Nootboom tot inzicht in het *on-tour narrative* brengen zijn schrijvers als Konrád, Christoph Hein (1944), Libuše Moníková (1945–1998), Milan Kundera (1929), Péter Nádas (1942), en vele anderen. Maar omdat Boedapest 1956 zijn kijk op Oost-Europa bepaald heeft, gaat hij het diepst in op György Konrád (1933). Die doet hem inzien (zonder een specifieke titel te noemen) wat er werkelijk aan de hand was in het Hongarije van 1956: “Nu weet ik dus wat voor wereld het was waarin ik die dagen in 1956 blind heb rondgelopen, waar die vandaan kwam, wat er nog wachtte. Het einde van dat tijdperk geeft een gevoel van vreugde waar de buitenstaander die ik ben geen recht op heeft, maar dat ik toch voel” (Nootboom 2002: 139). Maar het is vooral het personage Orten uit de roman *De façade* (1987) waarmee Moníková “de werkelijkheid zo [weet] te verdichten dat je zeker weet dat je de hoofdpersoon al eens ontmoet hebt, of dat je hem morgen zou kunnen ontmoeten” (Nootboom 2002: 142). Nootboom wenst dat Orten bij hem is om hem te vertellen wat er deze dagen ‘echt’ in Praag gebeurt, “zoals een romanfiguur uit een exemplarisch boek (Cervantes, *Novelas Ejemplares*) dat kan die uit de schijn van werkelijkheid die de wereld is een waarheid maakt” (Nootboom 2002: 142). Dit is een vorm van intertekstualiteit, maar omdat het over *pre-tour* en *on-tour narratives* gaat, worden ze door Bruner de “dialogic narration” genoemd (Bruner 2005: 18).

Uitzondering op de afstandelijke bronnen vormen de gesprekken die Nootboom op straat hoort en die hij als volgt karakteriseert: “Gesprekken, de woorden die je uit de lucht schept, en die je, zoals je soms een paar klanken hoort en onmiddellijk weet uit welke melodie die komen, meteen in een groter geheel kunt plaatsen omdat het sleutels zijn” (Nootboom 2002: 153). De enige keer dat Nootboom echt een willekeurig inwoner van Oost-Berlijn spreekt is als hij voor het Stasi-gebouw in de Normannenstrasse staat en hij aangesproken wordt met de vraag of ze daar van hem ook nog wat hebben liggen (Nootboom 2002: 154). Wat volgt is een *on-tour narrative* omdat hij vertelt wat hij op dat moment bij het gebouw waarneemt.

Om een goed inzicht te krijgen in hoe Nootboom omgaat met de verschillende narratieven is het goed te kijken naar de reportage die op 2 juni 1990 verschijnt. Deze begint met de introductie:

In de dierenwereld moeten de dingen ook plaatsvinden: de soort die zich overleefd heeft en gaat uitsterven, maar waarvan de laatste vertegenwoordigers zich niet anders kunnen gedragen dan al hun voorgangers en er ook net zo uitzien – het baltsgedrag van de laatste twee zal hetzelfde zijn als toen ze nog met hun duizenden waren (Nootboom 2002: 192).

Deze waarneming bepaalt zijn kijk op de wisseling van de wacht. De wisseling van de wacht heeft hij al eens eerder gezien en daarom heeft hij er aanvankelijk niet veel belangstelling voor. Nu staat er een grote menigte te kijken en bovendien wordt er ook nog marsmuziek bij de *Hauptwache* gespeeld. Een politieagent die ter plekke de straat moet vrijhouden zegt dat dit op woensdag wel vaker het geval is, maar vandaag vooral zo bijzonder is omdat het mogelijk voor de laatste keer is, “want het wordt afgeschaft” (Nootboom 2002: 192). Daarmee is Nootboom ooggetuige van een verdwijnende ‘culturele’ gebeurtenis van de DDR, zoals Bruner opmerkte aan de hand van de Balines cultuur. Dit is een on-tour narrative, omdat het informatie is en een confrontatie betekent die hij niet vooraf had kunnen voorzien en niet voorkwam in het *pre-tour narrative*. Dat blijkt ook uit de opmerking over de schriftelijke weerslag van de wisseling van de *Hauptwache*: “Nog deze week zag ik in een boek van Sebastian Haffner over Pruisen de reproductie van een schilderij uit 1813 waarop dezelfde ceremonie staat afgebeeld” (Nootboom 2002: 192). Dit is aanleiding tot een cultuurhistorische overpeinzing die eindigt met de constatering dat dit ritueel al onder de koning van Pruisen plaatsvond, door de Nazi’s en later door de DDR-leiding gehandhaafd bleef en daarmee keert hij terug naar het moment van waarnemen. Er wordt gelachen, iemand roept “*Alles Scheisse*” en daarmee wordt het ritueel, dat volgens Nootboom bedoeld was om een staat mee uit te beelden en te vormen, tijdens de DDR, een ritueel, om er de innerlijke leegte mee te verhullen (Nootboom 2002: 197). Van de erfenis van die staat met een innerlijke leegte wordt afscheid genomen in het *Museum der Geschichte*, waarnaar hij op weg was. Het museum dat ooit bedoeld was om de roem van de DDR te bevestigen, “wordt nu gebruikt om hen uit te lachen, weg te honen” (Nootboom 2002: 197). Hij heeft het over de tentoonstelling “Tschüs SED” waar de spandoeken te zien zijn die het jaar daarvoor door de straten gedragen werden.

2.3. *Post-tour*

De verslagen die Nootboom in *Elsevier* (hoofdstuk 1 tot en met 9) en *de Volkskrant* (hoofdstuk 10 tot en met 15) publiceert zijn door de gefaseerde publicatie geen *post-tour narrative* in eigenlijke zin. Door ze in een boek te bundelen is

daarvan evenmin sprake. Het *post-tour narrative* is het duidelijkst te traceren in de laatste reportage, die van 30 juni 1990. Daarin reflecteert Nootboom op de voorbije periode en de ingrijpende gebeurtenissen die zich daarin hebben voltrokken. Hij schrijft daarover: “ik stap er uit met het gevoel dat dat eigenlijk niet kan, dat ik zo met deze gebeurtenissen verweven ben geraakt dat ik me er niet meer van los kan maken, dat ik moet blijven en schrijven” (Nootboom 2002: 207) Even verderop verklaart hij: “Ik ben partij geworden terwijl ik een buitenstaander was en ben, ik heb nooit kunnen vergeten dat dit mijn land niet is, en toch heb ik meegeleefd” (Nootboom 2002: 207). Dit staat wat haaks op Nootbooms *on-tour narrative* waarin hij zich sterk afzijdig houdt en de gebeurtenissen vanuit de auto gadeslaat en zich niet tussen de mensen begeeft die voor het eerst van Oost- naar West-Berlijn reizen, maar naar een museum gaat. Een volgend opmerkelijk punt zijn zijn gedachten die hij aan de *Wiedervereinigung* schenkt. Daarin schetst hij een overzicht van de momenten waarop pogingen ondernomen werden om de BRD en de DDR weer tot eenheid te brengen (op initiatief van Stalin, Churchill, Adenauer, Chroesjtsjow), maar de West-Duitsers wilden zelf niet. Toen Nootboom in West-Berlijn ging wonen, zo’n anderhalf jaar eerder, was de *Wiedervereinigung* geen actuele kwestie, dat werd ze pas na de val van de Muur. Een belangrijk element in Nootbooms gedachten komt tot stand wanneer hij zich verplaatst in een Oost-Duitser, die in allerlei schakeringen voorkomen:

Het idee dat die veertig jaar gesloten systeem misschien niet nodig geweest waren zou me melancholiek stemmen, denk ik, of bitter, rancuneus, al naar gelang. Of ik zou me neerleggen als een van de vele nutteloze speculaties van de wettelijke pers waar mijn leven nu mee werd overspoeld en die me geen stap verder hielpen bij mijn werkelijke problemen: geld, baan, toekomst, de mentaliteitsverandering en het verzet daartegen, de dwang van een andere maatschappij die met de dag verder in mijn leven doordrong (Nootboom 2002: 209).

De bespiegeling over de verandering nopen Nootboom tot een blik in de toekomst: “Straks staat er geen Muur meer, straks is het één land” (Nootboom 2002: 211). Het verdwijnen van de fysieke Muur betekent niet dat de mentale Muur eveneens verdwenen is. Het *pre-tour narrative* dat bestond uit sleutelwoorden als “het verboden rijk, het werd beschermd door wachters, honden, torens, prikkeldraad, versperringen. Koud was het, winter. Er lag sneeuw, en in die sneeuw waren de zoekende, hijgende honden die je vanuit de auto kon zien, luguber” (Nootboom 2002: 7) is ontwikkeld tot “Checkpoints in de lucht, muren op hun rug, alles vloeit” (Nootboom 2002: 215). Van al wat er gebeurd is en nog staat te gebeuren valt te lezen in *Das Antlitz des Weltkrieges. Fronterlebnisse deutscher Soldaten* (1930) van Ernst Jünger (Nootboom 2002: 216). De Eerste Wereldoorlog was het begin van alle onheil en dat zal met de Wende niet voorbij zijn, aldus Nootboom.

Wat zonder meer als *post-tour narrative* aan te merken is het titelloze nawoord bij de bundeling en gedateerd 28-8-90. Daarin schrijft Nootboom:

“Misschien zou ik in retrospect sommige dingen anders gezegd hebben, maar ik vind niet dat ik in mijn verslag van toen moet inbreken. Daarbij, ik ben het nog steeds grotendeels met mijzelf eens, en ook mijn eventuele ongelijk hoort erbij” (Nootboom 2002: 223). Hier maakt Nootboom het onderscheid tussen het *on-tour* en *post-tour narrative*.

In 2009 volgde een herdruk van *Berlijnse notities* die met andere artikelen over Berlijn werd uitgebreid. De bundeling *Berlijn 1989–2009* werd op twee manieren uitgebreid. Enerzijds omdat *Berlijnse notities* uitgebreid is met een intermezzo. Tussen de hoofdstukken acht en negen staan twee intermezzo’s: “Intermezzo in de derde persoon, Vestigia pedis” en “Tweede intermezzo: Oeroude tijden” (Nootboom 2010: 127–163). In beide intermezzo’s staat München centraal. Het begin van het negende hoofdstuk is in deze editie dan ook aangepast door de toevoeging van zes zinnen, om daarna met het verslag door te gaan zoals in de eerste editie. De toevoeging van de intermezzo’s hebben niets met Berlijn te maken, hooguit met de Duitse geschiedenis en filosofie, maar dan nog waar het München betreft. Dat is een significant verschil met de eerste druk.

Anderzijds volgen *Berlijnse notities II* (Nootboom 2010: 271–342) en *Berlijns notities III* (Nootboom 2010: 343–411), eveneens bundelingen van artikelen en lezingen. Met het nawoord van *Berlijnse notities* in gedachten – “Misschien zou ik in retrospect sommige dingen anders gezegd hebben” – is het interessant of hij in *Berlijnse notities II* en *III* op de gebeurtenissen waarvan hij in *I* verslag gedaan heeft terug komt. De vraag is hoe Nootboom nu schrijft over de reis van toen en of het narratief veranderd is. Hij refereert vaak aan zijn periode in Berlijn en herkent de fysieke en mentale constanten uit die periode, maar ook de veranderingen die vooral stedenbouwkundig van aard zijn: “Eigenlijk is het, na de euforie van toen, of de Muur weer terug is” (Nootboom 2010: 275). Daarmee doelt hij op de mentale muur, want de bevolking klaagt over de gestegen criminaliteit (Nootboom 2010: 276). Als Amsterdammer die wel wat gewend is wat betreft criminaliteit, ziet hij dat probleem niet zo. Hij is een buitenstaander, ook ten tijde van de Muur, zodat hij zich afvraagt: “hoe zou het degenen die destijds binnestaanders waren hier vergaan?” (Nootboom 2010: 321). Nootboom constateert dat de geschiedenis niet uit te veggen is: “hoe voel je je bij de *Verharmlosung* van iets wat veel meer was dan het beton waaruit het bestond, het altijd en overal zichtbare symbool dat voor jou geen symbool was maar de dagelijkse werkelijkheid die je leven, in veel gevallen je hele leven, beheerst heeft?” (Nootboom 2010: 321). Het verdwijnen van de Muur na de Wende blijft een heikel punt. Als hij tijdens een bezoek aan Berlijn ziet wat er is veranderd, maar ook veel uit 1989 herkent volgt de overpeinzing: “Ik weet op zulke plaatsen alleen niet hoe ik het verleden effectief uit mijn systeem moet schrappen, de enige mogelijkheid zou zijn om er weer te gaan wonen” (Nootboom 2010: 347).

3. Slot

De vraag of het model van de narratieven van Bruner in literatuurwetenschappelijk onderzoek toe te passen is, kan negatief en positief beantwoord worden. De drie narratives die Bruner onderscheidt zijn voor een andere vorm gedacht dan dat ze hier toegepast zijn. Het onderscheidt dat Bruner aanbrengt tussen de narratieven is in het geval van *Berlijnse notities* moeilijk te maken. Deels komt dat omdat hij tijdens zijn verblijf in het buitenland periodiek daarvan in de Nederlandse pers verslag doet. Zeker het *on-tour* van het *post-tour narrative* is dan moeilijk te onderscheiden. Zou hij na zijn reis en zijn verslagen dezelfde reis nog eens beschrijven, dan kan Bruner beter toegepast worden.

De periodieke verslagen van een langdurig verblijf maken het toepassen van Bruners model moeilijk, maar als van een bundeling sprake is en er aanvullende artikelen volgen kan gezien worden hoe het *post-tour narrative* ten opzichte van het *pre-tour* en *on-tour narrative* veranderd is. Nootbooms kijk op de voormalige DDR is veranderd van die van een angstaanjagend land dat samen met de Sovjet Unie een bedreiging vormde, nu ziet hij het als een land in verval waarvan toen al de symbolen van macht verworpen waren tot rituelen die de innerlijke leegte moesten verhullen. Voor zover de verschillen tussen de narratieven vast te stellen en te vergelijken zijn, bieden ze wel mogelijkheden om de visie van de auteur vast te stellen. Bruners gedachten over *dialogic narration* voor de analyse van literaire reisteksten rechtvaardigen verder onderzoek.

Bibliografie

Primaire literatuur

- Nootboom, Cees (2002): *Berlijnse notities*. Amsterdam: De Arbeiderspers.
 Nootboom, Cees (2010): *Berlijn 1989–2009*. Amsterdam: De Bezige Bij.

Secundaire literatuur

- Anbeek, Ton (1994): “Reiziger in ruimte en tijd. Het werk van Cees Nootboom tussen 1963 en 1980”. *De Gids* 157, 565–575.
 Brink, Hans Maarten (1997): “Reiziger uit heimwee”. In: Harry Bekkering e.a., *Cees Nootboom. Ik had wel duizend levens en ik nam er maar één!* Amsterdam/Antwerpen/Den Haag: Atlas, 51–72.
 Bruner, Jerome (1991): “The narrative construction of reality”. *Critical Inquiry* 18, 1–21.
 Bruner, Edward M. (2005): *The Role of Narrative in Tourism* (lezing uitgesproken op de Berkeley-conferentie “On Voyage: New Directions in Tourism Theory”, 7 en 8 oktober 2005), laatst geraadpleegd op 31.08.2019 <https://www.npostart.nl/stand-van-nederland/03-10-2018/POW_03907713>.

- Bruner, Edward M. (1986): "Ethnography as narrative". In: Edward Bruner & Victor Turner (red.), *The Anthropology of Experience*. Illinois: University of Illinois Press, 139–155.
- Huigen, Siegfried (2007): "Reisliteratuur tussen representatie en identiteit", oktober, laatst geraadpleegd op 26.08.2019 <https://www.researchgate.net/publication/26578623_Reisliteratuur_tussen_representatie_en_identiteit>.
- Konst, Jan & Saskia Pieterse (2012): "Hoe ziet een vis de rivier waarin hij zwemt? Waarnemen vanuit een liminaal perspectief in de *Berlijnse notities* van Cees Nooteboom". *Internationale Neerlandistiek* 50:3, 235–250.
- Rickly-Boyd, Jillian M. (2010): "The tourist narrative". *Tourist Studies* 9:3, 259–280.
- Urry, John & Jonas Larsen (2011): *The Tourist Gaze 3.0*. Los Angeles/London/New Delhi: Sage.
- Salazar, Noel B. (2016): *Tourism Imaginaries. Anthropological Approaches*. New York: Berghahn Books Inc.
- Sintobin, Tom (2012): "Van landlopers en bedelaars. Of: wat toerismestudies en literatuurwetenschap elkaar te vertellen hebben". *Praagse Perspectieven* 8, 53–78.
- Stronza, Amanda (2001): "Anthropology of tourism: Forging new ground for ecotourism and other alternatives". *Annual Review of Anthropology* 30, 261–283.
- Wang, Ning (1999): "Rethinking authenticity in tourism experience". *Annals of Tourism Research* 26:2, 349–370.
- Wang, Ning (2006): "Itineraries and the tourist experience". In: Claudio Minca & Tim Oakes (red.), *Travels in Paradox. Remapping Tourism*. Oxford: Rowman & Littlefield Publishers, 65–76.